

Економіст М. Морріс, у результаті проведених ним у 2006 році емпіричних досліджень, метою яких було пояснення мотиваційних чинників процесів корпоративної консолідації, виділяє наступні фактори, що впливають на придбання однією компанією інших підприємств: необхідність прискореного зростання; прагнення до вертикальної інтеграції, придбання необоротних активів та персоналу; інвестиції в продуктовий портфель; прагнення змінити сферу діяльності; акції компанії-цілі достатньо ліквідні.

Таким чином, проведений аналіз теорій та концепцій, що пояснюють та обґрунтовують консолідацію корпоративних структур надає можливість виокремити основоположні теорії та головні етапи розвитку процесів злиття та поглинання.

Література

1. *Гохан П.* Слияния, поглощения и реструктуризация компаний. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. — 740 с.
2. *Коуз Р.* Фирма, рынок и право. — М., 1993. — 380 с.
3. *Weston F. J.* The Role of Mergers in the Growth of Large Firms — Berkeley.: University of California Press, 1953. — 421 p.
4. *Melicher R. W., Johannes L., Louis J. D.* A Time — Series Analysis of Aggregate merger Activity // Review of Economics and Statistics — 1983. — Vol. 65, — p. 423 — 430.
5. *Shugart W. F., Robert D. T.* The Random Character of Merger Activity. // Rand Journal of Economics — 1984. — Vol. 15, — p. 500 — 519.
6. *Хамел Г., Прахалад К.* Конкурируя за будущее. — М.: Олимп-Бизнес, 2006.

Статтю подано в редакцію 04.02.09 р.

УДК 368.01

О. О. Гаманкова, канд. екон. наук, професор,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИЗНАЧЕННЯ СТРАХУВАННЯ ЯК ЕКОНОМІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

В статті розкрито витоки та ґенезу теорії страхування. Досліджено страхування як фінансову категорію, яка виражає відносини розподілу та обміну, пов'язані з формуванням та використанням грошових фондів, призначених для страхового захисту.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: категорія страхування, обмінні відносини, розподільні відносини, страхові відносини, теорія страхування, фінансові відносини.

Теорія страхування оформилася в самостійну галузь знань наприкінці XIX — початку XX століття. Одним з перших учених, який торкнувся теоретичних питань страхування в політекономічному аспекті і у взаємозв'язку з державними фінансами, став відомий німецький економіст часів Бісмарка А. Вагнер (1835—1917). Разом з Г. фон Шмолером (1838—1917) він був одним з помітних представників німецької історичної школи, прибічником теорії державного соціалізму (*Staatssozialismus*), котра поєднувала в собі постулати політекономії та соціальної політики держави. Дослідуючи фінансові питання взагалі, А. Вагнер у своїх роботах не обійшов увагою і страхові проблеми. Зокрема, це стосується висвітлення економічної природи страхування (так звана «амортизаційна теорія страхового фонду») та ролі держави у страхових процесах як з огляду на організацію соціального страхування, так і з огляду на монополізацією державою страхової справи (теза щодо запровадження державної страхової монополії була висунута А. Вагнером у 80-х роках XIX ст. і знайшла своє відображення в його роботі «Держава і страхування» (1881 р.). Вчений зазначав, що страхування слід розглядати не як комерційний інститут, а як «загальну потребу», при цьому «індивідуальний момент відступає назад, соціальний — виступає вперед» (Цит. по: [1, с. 98]). Поділяючи думки А. Вагнера, Г. фон Шмолер писав, що страхування «наскрізь пронизане почуттями симпатії та виконання соціальних зобов'язань» (Цит. по: [1, с. 98]). У роботі «Фінансове господарство» (1883 р.) А. Вагнер сформулював закон щодо постійно зростаючих державних потреб, який у подальшому став носити його ім'я. За Вагнером, однією з основних причин такого зростання є історично обумовлене постійне розширення соціальних функцій держави, яке вимагає створення пенсійного страхування, а також надання допомоги населенню при стихійних лихах і катастрофах. Тобто А. Вагнер розглядав проблеми страхування на макрорівні у складі державних фінансів. Пропозиції та проекти А. Вагнера ще до Першої світової війни були основними орієнтирами для фінансово-кредитної політики тодішньої Німеччини. Його ідеї лягли в основу створення унікальної системи соціального захисту громадян, відомої як «модель Бісмарка»: Німеччина першою з розвинених країн світу запровадила соціальне страхування на обов'язкових (законодавчо визначених) засадах: у 1883 р. — страхування най-

маних працівників на випадок хвороби, а у 1884 р. — страхування найманих працівників від нещасного випадку на виробництві. Надалі таке страхування на законодавчих засадах запровадили Велика Британія (1887 р.), Франція (1898 р.), Італія (1898 р.), Іспанія (1900 р.), Швеція (1901 р.), Росія (1912 р.) та інші країни.

У Німеччині вперше у західноєвропейській теорії страхового права був застосований чіткий розподіл страхування на приватне страхування (Privatversicherung) та соціальне страхування (Socialversicherung) (Цит. по: [1, с. 99]). Під першим розумілося страхування індивідуальних господарств та окремих осіб, під другим — обов'язкове страхування найманих робітників. Відтоді страхування як економічне явище почало досліджуватися за зазначеними двома напрямками.

Однією з перших відомих у нас праць, *спеціально* присвячених Privatversicherung, тобто приватному, комерційному страхуванню, стала робота «Основи страхової справи», написана німецьким ученим А. Манесом. 1906 року її було опубліковано в Німеччині, а 1908 року вона вийшла російською мовою у Санкт-Петербурзі і відразу стала бібліографічною рідкістю. У передмові редактора до цієї книги зазначалося: «Знайомство в Росії (*читай — і в Україні, як складовій колишньої Російської імперії — О. Г.*) зі страховою справою в теперішній час, на жаль, надзвичайно слабке... відсутнє не тільки правильне розуміння страхових операцій, а й самої природи і призначення страхової справи... Видань, призначених для загального ознайомлення взагалі зі страховою справою... зовсім немає...» [2, с. 3]. Робота А. Манеса складалася із двох частин. У першій частині під назвою «Про страхування взагалі» автор у п'яти підрозділах розглянув питання щодо місця страхування у господарському житті; розвитку страхування; організації страхування; ведення справ страхового підприємства; страхової політики. У другій частині, яка називається «Окремі галузі страхування» і містить вісім розділів, охарактеризовано: страхування життя; страхування від нещасних випадків; страхування відповідальності; страхування перевезень вантажів; страхування від вогню; страхування тварин; дрібні галузі страхування; перестраховування.

Визначаючи місце науки про страхування в системі економічних знань, А. Манес ще на початку XX століття писав: «Наука про народне господарство... бере свій початок з того моменту, коли людина набуває засобів, необхідних для матеріального добробуту і розпочинає цими засобами користуватися. В цій обширній науці страхуванню має бути відведене видатне місце, оскільки воно в усіх своїх видах зручним і надзвичайно доцільним

способом слугує забезпеченню матеріального добробуту людини» [2, с. 5]. Разом з тим, учений зауважував: «Досі ще не написані не тільки історія страхування взагалі, але навіть немає опрацьованої історії хоча б однієї його галузі» [2, с. 15]. Тобто, вчений, з одного боку, визначав місце страхової науки у складі політичної економії (економічної теорії), а з другого — зауважував на відсутності стрункої систематизованої теорії страхування на той момент навіть у тодішній Німеччині, де страхування мало свою давню історію і вже дістало широкого поширення та вивчення. Проте на початку XX століття починається «...зародження та могутній розвиток страхової науки. Виникають особливі товариства для розробки страхових знань, з'являються спеціальні навчальні заклади зі страхування, нарешті, ті та інші галузі страхування включаються у викладання у вищих навчальних закладах» [2, с. 28].

Невдовзі після цього світ побачила й перша вітчизняна класична праця зі страхування «Основи економіи страхування». Написана у 1915 р. видатним вітчизняним ученим, академіком К. Г. Воблим (1876—1947), на той час — професором Київського комерційного інституту (тепер — Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана), вона, як і праця А. Манеса, не втратила своєї актуальності й дотепер. У передмові до цього твору вчений писав: «Протягом трьох останніх років мені довелося читати в Київському комерційному інституті курс «Економія страхування». Від самого початку своєї викладацької діяльності я стикнувся з відсутністю... таких посібників, які можна було б рекомендувати слухачам для першого ознайомлення зі страхуванням. В нас є кілька цінних спеціальних робіт з тих чи інших питань і розділів страхування, проте немає загальних курсів, які б вводили в суть страхових ідей і понять. Потреба в такого роду курсі переконливо висувалася життям у зв'язку з появою вищої комерційної школи, котрій, очевидно, і в Росії доведеться відіграти важливу роль у розвитку страхових знань. Видаючи свою книгу, я йшов передусім назустріч цій потребі» [3, с. 7].

Зміст роботи К. Г. Воблого був таким, що навіть тепер, майже через сто років від її появи, вона дуже тісно кореспондується зі структурою сучасної фінансової дисципліни «Страхування». У частині першій «Основи економіи страхування» К. Г. Воблий розглядає такі питання: загальні страхові поняття; історія розвитку страхування; теорія економіи страхування; діяльність страхових товариств; страхові капітали; держава і страхування. У частині другій «Окремі види страхування» йдеться про: особове страхування; вогневе страхування; транспортне страхування; перестрахування.

Ми вважаємо, що саме ці дві наукові праці: робота німецького вченого А. Манеса та вітчизняного вченого К. Г. Воблого заклали підвалини розвитку вітчизняної теорії страхування, котра мала своїм предметом страхування як *економічне* явище. Праці сучасних А. Манеса та К. Г. Воблогу авторів торкалися лише окремих питань страхування та мали, здебільшого, юридичне спрямування. До найбільш відомих таких праць кінця XIX — початку XX століття слід віднести дві докторські дисертації: проф. О. В. Віцина «Договор морского страхования по российскому праву» (1865 р.) та проф. П. О. Нікольського «Основные вопросы страхования» (1895 р.). Крім того, на той час була опублікована робота відомого економіста О. І. Бутовського «Опыт о народном богатстве или началах политической экономии» (1847 р.), в якій автор у тому числі торкався питань страхування, аналізуючи діяльність страхових товариств; низка робіт О. О. Шахта: «Пожары и страхование от огня в России (в наблюдениях и заметках)» (1892 р.), «Проект перестрахования рисков городских взаимно-страховых обществ» (1894 р.), «Труд, собственность и капитал под охраной страхования: народно-хозяйственный очерк» (1899 р.), «Система ликвидации пожарных убытков. Первое теоретическое и практическое руководство, посвящаемое деятелям акционерных страховых обществ» (1908 р.), «Практика огневого страхования» (1915 р.); праці С. П. Луневського «Страхование от огня» (1912 р.), І. М. Пуляєва «Очерк двадцатипятилетней деятельности иркутского общества взаимного страхования имуществ от огня (с общими краткими сведениями о страховании)» (1910 р.), В. Р. Идельсона «Страховое право» (1914 р.); Я. Гойхбарга «Источники договорного страхового права» (1914 р.); фундаментальна праця Г. Шершеневича «Курс торгового права» (1910 р.), окремі розділи якої були присвячені договорам страхування, та деякі інші роботи.

Юридичне спрямування більшості помітних праць, присвячених страхуванню, збереглося протягом перших десятиліть розвитку радянської науки. Як приклад, можна назвати роботи проф. В. І Серебровського «Очерки советского страхового права» (1925 р.) і «Страхование» (1929 р.); В. Крюкова «Очерки по страховому праву. Систематическое изложение и критика юридических норм страхового договора» (1925 р.); проф. В. К. Райхера «Общественно-исторические типы страхования» (1947 р.); проф. К. О. Граве і Л. А. Лунца «Страхование» (1960 р.) тощо. Всі ці роботи було видано у видавництвах юридичної літератури і торкалися вони, здебільшого, правових основ страхування.

Протягом доволі тривалого терміну написана у 1915 р. робота акад. К. Г. Воблого «Основы экономии страхования», в якій він розглядав страхування з економічної точки зору, була чи не єдиним винятком. Учений писав, що через всю його книгу «червоною ниткою проходить прагнення органічно пов'язати страхування з іншими економічними явищами» [3, с. 7]. і далі зазначав, що страхування є «важливим народногосподарським інститутом, котрий посідає своє особливе місце в соціальному господарстві і величезним чином впливає на різноманітні сторони економічного життя» [3, с. 32], страхуванням саме в такому сенсі «тільки й може цікавитися економіст» [3, с. 32]. Цю думку К. Г. Воблого поділяв В. Крюков, який писав у 1925 р., що хоча «юриспруденція у страховій справі взагалі відіграє домінуючу роль», саме «*економіка страхування... є причиною юридичних наслідків*» [4, с. 10] (*курсив наш — О. Г.*).

Визначаючи предмет теорії страхування і полемізуючи з ученими того часу стосовно місця страхових відносин у складі відносин виробництва, обміну, розподілу і споживання, акад. К. Г. Воблий ще на початку XX століття довів, що страхування належить до сфери розподілу. «Підстави для цього, — писав учений, — такі: у страхуванні людина прагне зберегти своє майно або свій дохід від випадкових небезпек. До відділу розподілу входить учення про дохід взагалі і вчення про його частки, які надходять у розпорядження різноманітних класів населення. Дохід окремих класів суспільства визначається, передусім, періодичними повторюваними надходженнями у вигляді заробітної плати, прибутку на капітал, земельної ренти.

Доходи забезпечених класів залежать у значному ступені від того майна, яким вони володіють. Загибель цього майна відображається на розмірах отримуваного ними доходу. Отже, страхування як економічний захід захисту цілісності майнового фонду має розглядатися у зв'язку із розподілом. Страхування капіталу, ренти, приданого, стипендії природно вкладається в рамки розподілу. Господарюючий суб'єкт забезпечує шляхом страхування на майбутнє певний дохід... Слід сказати, що майже всі економісти відносять сюди (до складу «вчення про дохід», до складу розподільних відносин — О. Г.) страхування робітників, виходячи із того принципу, що цей державний інститут (*соціальне страхування — О. Г.*) має на меті поліпшити становище робітників відносно їхньої частки народного доходу» [3, с. 40].

Висловлена акад. К. Г. Воблим думка щодо страхових відносин як таких, що виникають на розподільній стадії відтворювального процесу, відповідає більшості сучасних наукових уявлень

щодо страхових відносин як частини відносин розподілу, фінансових відносин, котрі опосередковують рух вартості в її грошовій формі. Так, проф. О. Р. Романенко, розглядаючи страхування у складі фінансів, пише: «Страхування як економічна категорія — це сукупність особливих замкнутих перерозподільних відносин...» [5, с. 244]; такої ж позиції дотримується проф. В. М. Опарін, ілюструючи в своїй монографії «Фінансова система України: теоретико-методологічні аспекти» організацію функціонування фінансової системи, виокремлюючи в складі фінансової системи держави «страхові фонди» [6, с. 98] і розглядаючи специфіку фінансових відносин з приводу формування та використання коштів цих фондів [6, с. 48]. Такої ж думки дотримувався й проф. О. Д. Василик [7, с. 288]. Опосередковано таку ж думку висловлює проф. В. Д. Базилевич, котрий називає страхування особливою сферою фінансових відносин і вважає, «що страхування, як і фінанси, виражає відносини щодо акумуляції та цільового використання грошових засобів» [8, с. 32]. Т. А. Ротова зауважує, що «страхування є економічною категорією, яка обумовлена рухом грошової форми вартості при формуванні та використанні відповідних цільових фондів (страхових резервів) у процесі розподілу та перерозподілу грошових доходів і нагромаджень» [9, с. 22].

Фінансова природа страхування визнається й зарубіжними фахівцями. Наприклад, французькі вчені Ж. Діонн та Ф. Бургіньон прямо зазначають, що «по суті, усі договори страхування і пере-страхування мають фінансову основу» [10, с. 86], а Сиріл Ру пише, що «послуги, які надає страховик, носять майже завжди фінансовий характер через специфіку страхових операцій: у випадку пожежі, наприклад, страховик не надає тимчасове житло, не відбудовує пошкоджене майно, а оцінює еквівалентну вартість збитків. Цей принцип надає страховим операціям характеру фінансових обмінів...» [10, с. 143]. Російські вчені І. Т. Балабанов і А. І. Балабанов називають страхування «економічною та фінансовою категорією» і підкреслюють, що «...виробничі відносини, що лежать в основі страхування, проявляються через обіг грошей, тобто через грошові відносини. Отже, страхування відноситься до системи фінансів. Як і фінанси, страхування є категорією розподілу» [11, с. 45—46]. Проф. Є. В. Коломін зазначає: «Під широке поняття страхування підпадають всі ті економічні відносини, які виражають створення спеціальних грошових фондів із внесків фізичних та юридичних осіб і подальше використання цих фондів...» [12, с. 12]. Так само, як і фінансові відносини, страхові відносини виникають у результаті руху грошової форми вартості.

За допомогою розподільних страхових відносин суспільство має змогу формувати та використовувати цільові фонди, призначені для забезпечення страхового захисту як по лінії соціального страхування, так і по лінії страхування комерційного. Отже, в контексті визначення місця страхових відносин у процесі розподілу валового внутрішнього продукту їх слід розглядати як розподільні відносини.

У контексті ж визначення місця страхових відносин у складі окремих стадій відтворювального процесу (виробництво, розподіл, обмін, споживання) їх слід, на нашу думку, розглядати не тільки як розподільні. З розвитком та інтенсифікацією ринкових відносин у фінансовій сфері (взагалі) і у сфері страхування (зокрема) стає очевидним той факт, що страхові відносини слід розглядати ще як і обмінні. В умовах ринкової економіки розподіл вартості валового внутрішнього продукту звичайним чином відбувається в тому числі й на фінансових ринках. І, незважаючи на те, що у класичному розумінні відносини обміну опосередковують зміну *форми* вартості (з грошової на товарну і навпаки), а цього ми не спостерігаємо на фінансових ринках, тим не менше, ці ринки існують. Специфічним товаром на фінансових ринках виступає позичковий капітал, купівля-продаж якого не супроводжується зміною форми вартості. Рух цього капіталу між суб'єктами фінансових ринків відбувається виключно у грошовій формі. Позичковий капітал залучається від багатьох дрібних приватних власників фінансовими установами, в тому числі страховими компаніями. Страхові компанії при цьому виступають на страховому ринку як продавці страхових послуг, отримуючи від покупців (страхувальників) плату за надання таких послуг. Страхування в даному випадку виступає механізмом залучення позичкового капіталу від спільноти страхувальників. При цьому, як зазначають американські вчені Роберт В. Колб і Рикардо Дж. Родригес, «...страхування не тільки розподіляє ризик (*і відповідні грошові кошти* — О. Г.) серед власників полісів і страховою компанією, але це також шлях розподілу між власниками полісів» [13, с. 521]. Використовуючи *обмінні* відносини для залучення таких коштів (капіталу), страхова компанія організує надалі рух цього капіталу як на основі відносин *перерозподілу* в межах спільноти страхувальників (при настанні страхових випадків), так і на основі відносин *обміну*, здійснюючи стосунки з перестраховиками або пропонуючи залучений капітал на фінансових ринках. Таким чином, можна вважати, що формування і використання цільових фондів, призначених для страхового захисту, опосередковується як відносинами розподілу, так і відносинами обміну. Подібну точку зору висловлює і проф. В. М. Опарін, який пише: «У страхуванні з позицій цільового форму-

вання і використання страхових фондів — це перерозподільні відносини між суб'єктами, котрі сплачували страхові внески, і тими, хто отримує відшкодування збитків. З погляду взаємовідносин окремих суб'єктів зі страховими компаніями — це плата за хеджування ризику (плата за спокій), тобто обмінні відносини» [6, с. 48].

Отже, ми розглядаємо страхування як економічну категорію, котра виражає відносини не тільки розподілу, але й обміну. Ми вважаємо, що саме розподільні і частково — обмінні відносини, пов'язані із формуванням та використанням цільових грошових фондів, призначених для страхового захисту, є предметом теорії страхування.

Література

1. Райхер В. К. Общественно-исторические типы страхования. — М.; Л-д: АН СССР, 1947. — 282 с.
2. Манэс А. Основы страхового дела. Репринтное издание 1909 г. — М.: Анкил, 1992. — 108 с.
3. Вобльй К. Г. Основы экономии страхования. Репринтне видання 1915 г. — Тернопіль: Економічна думка, 2001. — 238 с.
4. Крюков В. П. Очерки по страховому праву. Систематическое изложение и критика юридических норм страхового дела. — Саратов: Книгоиздательство В. З. Яксанова, 1925. — 156 с.
5. Романенко О. Р. Фінанси: Підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 312 с.
6. Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): Монографія. — К.: КНЕУ, 2005. — 240 с.
7. Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. — К.: НІОС, 2000. — 416 с.
8. Страхування: Підручник / За ред. Базилевича В. Д. — К.: Знання, 2008. — 1019 с.
9. Ротова Т. А. Страхування: Навч. посіб. — 2-ге вид. переробл. та допов. — К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. — 400 с.
10. Экономика страхования и перестрахования. — М.: Издательский центр «Анкил», 1996. — 222 с.
11. Балабанов И. Т., Балабанов А. И. Страхование: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2004. — 256 с.
12. Коломин Е. В. Страхование как экономическая категория // Финансовая газета. — 1997. — № 35. — С. 12.
13. Колб Роберт В., Родригес Рикардо Дж. Финансовые институты и рынки: Учебник / Пер. 2-го амер. издания. — М.: Дело и Сервис, 2003. — 668 с.

Статтю подано в редакцію 30.01.09 р.